

**Түсіпбеков С. С., ҚРІІМ Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды заң институтындағы мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы**

### **ҚАЗАҚТАРДЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ КЕЛІСІМ ШАРТТАР МЕН МІНДЕТТЕМЕЛЕР**

Қазақстан территориясындағы көшпелі халықтың құқықтық жүйесін заңдастырылған әдет-ғұрып нормалары «адат» құқығы құрайды. Бұл нормалар қазақ қоғамының барлық құқықтық қатынастарын жан-жақты реттеп отырды. «Адат» араб тілінде әдет-ғұрып деген ұғымды білдіреді, ол өте ерте кезден басталып, көптеген өзгерістермен және толықтырулармен қазақ қоғамындағы негізгі реттеуші нормалар және құқықтық институттар ретінде ғасырлар бойы үлкен өзгерістерге ұшырамай, Кеңес өкіметі тұсына дейін созылды. Осыншама уақытта бұл құқық көшпелі қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінің бет-бейнесін көрсетті, таптық қатынастардың күшейіп, әлеуметтік топтарға жіктелудің артуына орай ауызша әдет-ғұрыптар құқықтық сипат алып, билеуші топтардың мүддесіне қызмет еткенімен, қарапайым халықтың да көңілінен шыға білді<sup>1</sup>.

Қазақтардың әдет-ғұрып құқығындағы қоғамдық қатынастарды реттеуші нормалардың бірі — келісім шарттар мен міндеттемелер. Бұл нормалар адамдар арасында ауызша жасалып, оның негізгі объектісі мал болып табылды. Осы келісім шарт жасау, уәде беру, ант беру, куәлердің алдында келісім жасау және т. б. жолдары арқылы қазақтар өздерінің тұрмыстық жағдайын, өмір тіршілік әрекетін қалыптастырды. Келісім шарт уәдесін орындамағандар сенімсіз адамдар ретінде қоғамдық пікір арқылы айыпталатын болды. Малды қарызға алған кезде қарызға алушының туыстарының бірі ол үшін кепілдік береді. Қарызға алушы қарызын өтей алмағанда кепіл болған адам өтейді. Қарыздың мерзімі өзара келісім арқылы анықталады. Ол көбіне осы күзден келер күзге немесе көктемнен көктемге дейін жасалатын мұндай келісімдер екі не одан да көп куәлар алдында жасалды. Мүліктік және жекелей міндеттерді иемдену тек ер адамдарға ғана рұқсат етілді. Қарызға алған малдың өтемі төлімен қоса қайтарылатын. Адат бойынша қарыз иесі міндетін өтей алмаған жағдайда оның қарызына кепіл болған туыстары немесе сол рудың, ауылдың адамдары қайтаруға тиіс<sup>2</sup>.

Қазақта кең тараған келісім шарттың ерекше түрі — айырбас. Айырбас заттарды қолма-қол ауыстырғанда жасалады. Ақша жүйесінің дами қоймаған кезеңінде негізгі табыс көзінің бірі қол өнер өндірісінің бұйымдары болып табылды, тікелей қолында малы бар адам мен қол өнерші ұста, яки, болмаса көпестер арасында айырбас өнімі жүргізілді. Айырбас немесе сауда жағдайында өлшем бірлігі ретінде мал есептеліп, XIX ғ. дейін ақша өлшем бірлігі ретінде пайдаланылмады.

Қазақтардың әдет-ғұрып құқығы бойынша келісім шарттың тағы да бір түрі — несие алу. Әдетте бір жыл немесе одан аз мерзімге несие алуға рұқсат етілді. Сонымен қатар, несие беруші қарыз алушыдан кепіл талап етуге құқығы бар болды. Қарыз алушы қарызын уақытында өтей алмаса, кепілге алған адам оны өзі төлеу міндетіне жүктелді. Сондай-ақ, егер қарызға алған малы төлдеген жағдайда оны несие беруші иесіне уақытында төлімен қоса малын қайтаруға құқылы болды.

Қазақтардың әдет-ғұрып құқығы бойынша келісім шарттың келесі бір түрі — сауын беру. Ауқатты адамдар кедей руластарына сүтін сауып пайдалану үшін уақытша сауын бие немесе сиыр ретінде мал берген. Алғашқында сауын беру руластардың бір-біріне өзара көмегі ретінде есептелді. Кейінірек сауын кедей қоғам мүшелерін ауқатты Адамдарға тәуелді студің әдісі ретінде қолданылды. Сауын алған адам оны берген бай адамға жұмыс істеп беруі тиіс болды. Сауын кедей адамдардың аш-жалаңаш қалмауына себеп болды. Сауын алған адам оны мезгілінде төлімен қайтару туралы міндеттеме алады. Сауын егесі малын кез-келген уақытта қайтарып алуға құқысы болды. Мұның өзі сауын алушының тәуелділігін арттыра түсті. Сауын малын беру қоғамының тұрмысы төменгі мүшелерін экономикалық жағынан тәуелділікке түсірудің негізгі амалы болды.

Көшпелі өмірдің және рулық қатынастардың ерекшеліктеріне қарай туындаған аманат-мал, жылу жинау, жұртшылық, асар жасау, соғым беру және сыбаға тарту, түрлі сый-сияпаттар жасау сияқты міндетті сипат алған әдет-ғұрыптар болды.

Қазақтардың әдет-ғұрып құқығы бойынша міндеттемелердің бірі — аманат-мал — бай мал иелері кедейленген туыстарына аманат ретінде пайдалануға мал берді. Мұндай міндеттемелердің туындау себебі өрісі малға толған бай ауқатты адамдар осыншама байлықтың ұшы-қиырынан шығу мүмкіндігі болмады, сонымен қатар, бір қауымдағы адамдарға малдарын бақтыруға ішкі экономикалық мәжбүрлеудің құқықтық нормаларының жоқтығынан осындай міндеттемелерге баруға тура келді.

Қазақтардың әдет-ғұрып құқығы бойынша тағы бір міндеттемелердің түрі — жылу жинау — жұтқа ұшыраған немесе стихиялық апатқа ұшыраған қоғам мүшелерін қалыпты жағдайға келтіру үшін руластарының, ауылдастарының мал немесе мүліктей беретін жәрдемі. Жылу мүлкі қарыз болып есептелмеген. Осыған ұқсас тағы бір міндеттемелердің түрі — қызыл көтеру — тұрмысы өте нашар отбасыларын аш қалдырмау мақсатында тұтастай мал емес, бір асым ет беруге міндетті болған.

Қазақтардың әдет-ғұрып құқығы бойынша ендігі бір міндеттемелердің түрі — жұртшылық немесе ағайыншылық — қарызға батқан, қарызын өтей алмаған, қалым немесе жасау беру үшін қоғам мүшесіне руластары және туыстары тарапынан малдай немесе мүліктей беретін жәрдемі. Мұндай жағдай әркімнің басына түсуі мүмкін болғандықтан көпшілік оған толықтай қатысатын және оның мөлшері қоғамдағы әрбір адамның шама-шарқына, әл-ауқатына байланысты бөлінетін болған.

Қазақтардың әдет-ғұрып құқығы бойынша кең тараған міндеттемелердің түрі — асар жасау — қоғам мүшелерінің бір-біріне жәрдем беру мақсатында жасалған, асар шөп шабу, құдық, арық қазу, жол салу, қыстау үйлерін тұрғызу сияқты үлкен шаруашылық жұмыстарды ұйымдастырғанда жасалады. Асарға қатысу ерікті болған, асарды билігі барлар мен байлар көбірек жасаған. Асарға қатысушыларға еңбек ақы төленбеген, тек тамақ беріліп, кіші-гірім сый-сияпат көрсетілген<sup>3</sup>.

Қазақтардың әдет-ғұрып құқығы бойынша міндеттемелердің түрі — соғым беру — қарапайым қазақтар күздің соңы қысқа қарай сұлтандарға, билер мен басқа атқа мінерлерге сойыс малын немесе мал етін беретін. Әсіресе, соғымды хан-сұлтандарға беру міндетті болған. Кедей адамдар соғымға мал етінің бір бөлегін де беретін. Соғым арқылы хан, сұлтандардың қысқы азығы даяралантын.

Қазақтардың әдет-ғұрып құқығы бойынша келесі бір міндеттемелердің түрі — сыбаға тарту. Бір-екі асым ет ретінде хан, сұлтан билерге берілетін тарту. Сыбағаны

қазақтар құда-жекжат сияқты басқа да жақын адамдарына беретін. Сыбағаны үйге қонақ етіп беруге де болады. Құрметке ие болған қазақтар үшін өздеріне сыйлаған сыйлықтан бас тарту жөнсіз әрекет болған.

Қазақтардың әдет-ғұрып құқығы бойынша кең тараған тағы бір міндеттемелердің түрі — қонақ асын беру — бұл тек ауылдастары немесе туыстары ғана емес, сонымен бірге, қазақ ауылына ат басын бұрған, кез-келген жолаушыға көрсетілетін сый<sup>4</sup>. Ол тегін тамақтану және түнеп шығу құқымен шектелген. Бұл сыйдың шамасы үй иесінің әл-ауқатына байланысты және бұл рәсімнен мүлде бас тартуға оның құқығы болмаған. Осындай жолаушыны қазақта құдайы қонақ деп атаған, егер үй иесі дұрыс күтпеген немесе қуып жіберген жағдайда ол биге жүгініп, ат-шапан айып төлеттірген. Мұндай міндеттемелерден тек керуен жолындағы ауылдар, қалаға жақын маңға орналасқан жатақтар және съездер өткізу үшін тағайындалған пунктерге жақын шаруашылықтар босатылды.

Міне, біз көріп отырғанымыздай, қазақтардың әдет-ғұрып құқығындағы келісім шарттар мен міндеттемелердің адамгершілік, ізгілік, сыйластық, ынтымақтастық ниетте жүргізілгендігі, көшпелі және жартылай көшпелі малшаруашылық экономикасының тұрақты қызмет етуі мақсатында әлеуметтік қатынастарды қамтамасыз етуге бағытталғандығы негіз болды.

Жалпы тұтастай, қазақтардың әдет-ғұрып құқығы көшпелі шаруашылықтың әлеуметтік әл-ауқатын және өмір сүруін қамтамасыз етіп, қоғамдағы тек атаулы топтың жай-күйін ойлап ғана қоймай, сонымен бірге, қазақ қауым мүшелерінің де еркі мен мүддесін қанағаттандырды. Мұның өзін ғасырлар бойы жасап келе жатқан, әдет-ғұрып құқық нормаларының тұрақтылығымен түсіндіруімізге болады. Ресейдің дәстүрлі қазақ әдет-ғұрып құқығын түбірімен өзгертуіне карамастан, қазіргі заманда да осындай отбасылық құқық, міндеттемелер, келісім шарттар және т. б. әдет-ғұрып құқықтық нормалар сақталып, өз дәрежесінде халыққа қызмет етіп жатқанын жасыра алмаймыз.

<sup>1</sup> Маймақов Ф. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы. — Алматы, 2000. — 58-59 бет.

<sup>2</sup> Абил Е. История государства и права Казахстана. — Караганда, 2005. — 124-125 бет.

<sup>3</sup> Ахметова Н. Обычное право казахов в конце ХУІІІ-ХІХ вв. — Караганда, 1990. — 135-136 бет.

<sup>4</sup> Материалы по казахскому обычному праву. — Алматы, 1998. — 374 бет

## Резюме

В данной статье рассмотрены некоторые особенности порядка заключения договоров и исполнения обязательств в казахском обычном праве.

## Resume

In the given article some peculiarities of making contracts and full filling the duties in Kazakh common law have been observed.